

INLEIDING

NIEUWE PERSPECTIEVEN OP HET NEDERLANDSTALIGE EPOS

Lotte JENSEN, Kornee VAN DER HAVEN & Christophe MADELEIN*

Het lustme door den zoon van priester Zacharias,
Den strengen boetgezant, de heirbaen voor Messias,
Aertspriester, koning en waerachtigen profeet,
Te baenen, om de smet van Adams appelbeet,
In 't paradijs behaelt, te wasschen uit de zielen,
Die voor Gods heiligh Lam boetvaerdig nederknielen.
Het lustme van dien helt te zingen, die, zoo groot
Voor Gode en engelen, zijn zuiver bloet vergoot (Vondel 1662, 13).

Met deze verzen opende Joost van den Vondel zijn omvangrijke epos over Johannes de Doper, die ‘voor Gode en Engelen zijn zuiver bloed vergoot’ en als een wegbereider voor het martelaarschap van Jezus kon worden beschouwd. Het epos, dat in 1662 onder de titel *Joannes de Boetgezant* verscheen, handelde over de prediking van Johannes, de doop van Jezus en de tragische dood van de boetgezant. Dit uit zes boeken bestaande dichtwerk bekleedt een bijzondere plaats in de Nederlandse literatuurgeschiedenis. Volgens de historisch letterkundige W.A.P. Smit vormde het een hoogtepunt in Vondels oeuvre, omdat het de traditie van Vergilius *Aeneis* en Torquato Tasso's *Gerusalemme liberate* op een ideale manier met elkaar verzoende. Daarmee had Vondel volgens hem een model-epos gecreëerd, zoals hij dat eerder voor het treurspel met *Jeptha* (1659) had gedaan (Smit 1966, 412, 418). Later inspireerde *Joannes de Boetgezant* bovendien vele andere dichters; met name in de eerste decennia van de achttiende eeuw bloeide het bijbelse epos op (Porteman en Smits-Veldt 2008, 648; Leemans en Johannes 2015, 621).

Het epos, ook wel heldendicht genoemd, gold in de vroegmoderne tijd als het meest prestigieuze literaire genre dat een dichter kon beoefenen.

* De gastredactie voor dit nummer werd verzorgd door Lotte Jensen. Alle auteurs danken de anonieme referent voor het constructieve commentaar bij alle bijdragen. Dit themanummer dankt zijn oorsprong aan een door Christophe Madelein georganiseerd symposium ‘Travelling to the Past: On Historical Distance in Literature’, University of Pennsylvania, Philadelphia, 12 april 2013.

Dat had er alles mee te maken dat Homerus en Vergilius als de allergrootste dichters werden beschouwd. Hun epen, de *Ilias*, *Odyssee* en de *Aeneis*, fungeerden als inspiratiebron voor de renaissancedichters. Tegelijkertijd vroeg het schrijven van een op de klassieke geïnspireerd heldendicht een dusdanige inspanning van dichters, dat deze zich in de praktijk liever tot het treurspel wendden. Niet voor niets leverde Vondel de ene na de andere tragedie af, terwijl hij slechts één epos voltooide, namelijk het bovengenoemde. In de Nederlandse literatuur was het Bijbelse heldendicht lange tijd de populairste verschijningsvorm van het epos. Vanaf het midden van de achttiende eeuw kwam daar het profane heldendicht bij, dat op antieke of ‘vaderlandse’ stof was gebaseerd. Het genre beleefde volgens W.A.P. Smit toen zijn hoogtepunt om in de loop van de negentiende geleidelijk aan naar de achtergrond te verdwijnen, althans de classicistische variant (Smit 1983, 820). Er kwamen nieuwe genres voor in de plaats, zoals het korte epische gedicht en de prozaroman. Tegenwoordig duiden letterkundigen lange, verhalende gedichten aan met termen als ‘epiek’ of ‘episch gedicht’ (Stolk 2007). De veelvormigheid aan geproduceerde teksten alsook de rekkelijkheid van het begrip ‘epos’ – zozeer dat ook films, televisieseries en games als een epos kunnen worden aangeduid – zijn kenmerkend voor het huidige tijdsgewricht (Johns-Putra 2006, 1-11).

Voor wat betreft de historische Nederlandse letterkunde, vormt *Kalliope in de Nederlanden* (1975-1983) van de al genoemde Smit nog altijd het belangrijkste referentiekader voor het onderzoek naar het epos. Deze studie bestaat uit twee lijvige banden, die tezamen 1691 pagina’s beslaan. Het eerste deel beschrijft de opkomst van het Nederlandstalige epos tussen 1550 en 1700, terwijl het tweede zich op de bloeiperiode 1700-1780 richt. Er had nog een derde deel moeten verschijnen dat de ‘neergang’ van het genre in de jaren 1780-1850 zou belichten, maar ouderdom verhinderde de auteur zijn werk af te maken. Het pionierswerk, de grondigheid en de eruditie die Smit tentoonspreidde, dwongen veel respect af. Collega-onderzoeker Marijke Spies sprak van ‘een mijlpaal in de beoefening van de historische Neerlandistiek’ (Spies 1977-1978, 379). Jan de Vet, specialist in de achttiende-eeuwse letterkunde, betitelde het tweede deel als een ‘genologisch standaardwerk’. Het ging om een ‘schat aan gegevens, resultaat van intensief speurwerk door een onderzoeker die als weinigen het landschap van de historische Nederlandse letterkunde uit de na-middeleeuwse periode vermag te overzien’ (De Vet 1985-1986, 201).

Tegelijkertijd plaatsten beiden ook kanttekeningen bij de theoretische en methodologische uitgangspunten alsook de sterk evaluatieve benadering van Smit. Spies wees erop dat de focus te eenzijdig op de theoretische

regelgeving lag, met name die van Gerardus Vossius. Deze was doorslaggevend voor de bepaling of iets wel of niet tot het genre van het epos kon worden gerekend, waardoor de Lucaanse traditie – verwijzend naar de Romeinse dichter Lucanus, die het homerische epos *Pharsalia* schreef – ten onrechte buiten beeld bleef (Spies 1977-1978). De Vet plaatste vraagtekens bij het weglaten door Smit van het burleske of komische epos, een variant die juist in de achttiende eeuw aan populariteit won (De Vet 1985-1986, 204). Daarnaast had Smit volgens hem te weinig oog voor de cultuurhistorische en politieke context, zoals bijvoorbeeld bleek uit zijn behandeling van *Willem de IV* (1756) van Margareta Geertruid van der Werken. Smit beschouwde dit werk teveel als een autonoom kunstwerk zonder de contemporaine omstandigheden in ogenschouw te nemen (De Vet 1985-1986, 205).

De laatste jaren hebben verschillende onderzoekers via *case studies* laten zien dat een verbreding van het perspectief vruchtbaar kan zijn. Lia van Gemert richtte zich bijvoorbeeld op visualiteit en de verschillen tussen Vergilische en Lucaanse hoofdpersonages in een viertal epen, waaronder *Joannes de Boetgezant* (Van Gemert 2003, Van Gemert 2006), Lotte Jensen bekeek de veranderende politieke representatie van Michiel de Ruyter in twee epen van Adriaan Loosjes (Jensen 2012), Christophe Madelein plaatste Bilderdijs heruitgave van *De Geusen* uit 1785 in de revolutionaire context van die tijd en het concept van ‘breukervaring’ (Madelein 2012) en Van der Haven besprak het epos rond het midden van de achttiende eeuw in het kader van het verlichte oorlogsdiscours en de toenadering tot de gevoelswereld van de held als strijder (Van der Haven 2012). Op de noodzaak van contextualisering wordt ook in de nieuwste literatuurgeschiedenis *Worm en Donder* gewezen (Leemans & Johannes 2013, 622-625), maar de aandacht beperkt zich daar voornamelijk tot een tweetal voorbeelden van het vroeg-achttiende-eeuwse Bijbelse epos. Het is daarom de hoogste tijd voor een revitalisering van het genre, maar nu beschouwd vanuit nieuwe benaderingen en invalshoeken, zoals religiestudies en ideeëngeschiedenis, nationalisme studies, emotiestudies, genderstudies en receptiegeschiedenis.

Dit themanummer richt zich op de vraag of en zo ja hoe het epos zich in de loop van een periode van tweehonderd jaar inderdaad heeft ontwikkeld van een prestigieuze tekstsoort die slechts door de meest bekende dichters beoefend werd tot een problematisch of zelfs geheel afwezig genre rond de tweede helft van de negentiende eeuw, dat hooguit nog als een antiquarisch verschijnsel bleef voortbestaan. We kunnen van die ontwikkeling uiteraard geen volledig beeld schetsen, maar de afzonderlijke bijdragen zullen elk op eigen wijze het bestaande beeld van het epos (opkomend tij – hoogwater –

eb en vervloeiing, volgens de terminologie van Smit) aan de orde stellen. We doen dit niet alleen door kritisch naar het werk van Smit te kijken, maar ook door de bekende these van Lukács in zijn opstel *Die Theorie des Romans* uit 1916 opnieuw onder de aandacht te brengen. Hij stelde dat de vorm van het epos verder leefde in de roman (Lukács 1965). Dat is nog maar de vraag. Onze indruk is eerder dat het genre in de loop van de achttiende en negentiende eeuw ‘fragmenteerde’ tot een veelheid van ‘epische’ dichtvormen. Omgekeerd kunnen we de vraag stellen of er in de vermeende hoogtijdagen van het genre al transformaties zijn waar te nemen die eerder parallel liepen met die van de opkomende roman, zoals de opkomst van de ‘menselijke held’ en de door Rhijnvis Feith in 1782 bepleite aandacht voor sentiment en gevoel in zijn *Verhandeling over het heldendicht* (Feith 1824, 31-36). Ook de idee van een ‘crisis’ (of eb) ten slotte zou volgens ons anders bekeken moeten worden. Zo kunnen we de vraag stellen of het genre zich niet meteen al in een crisis bevond toen pioniers als Vondel en Rotgans er mee aan de slag gingen (Smit noemt *Joannes de Boetgezant* gedeeltelijk een mislukking). Een held tonen die, in de woorden van Lukács, geen individu was maar vooral de gemeenschap diende te vertegenwoordigen – was dat geen onmogelijke opgave in de vroegmoderne Nederlanden, waar gemeenschappen immers in extreme mate politiek en religieus verdeeld waren? Bovendien blijkt de einddatum van Smits tweede deel, 1780, misleidend te werken. Na die datum duurde het nog zeker vijfendertig jaar voordat het ‘laagwater’ zijn intrede deed en ‘vervloeiing’ optrad; juist de opmars van het vaderlandse epos werkte nog na in de politiek turbulente jaren 1780-1815, zoals Jensen in haar bijdrage laat zien.

Met dit themanummer willen we de studie naar het epos nieuw leven inblazen door nieuwe benaderingen op het genre toe te passen en het standaardwerk van Smit aan te vullen en te verrijken met verdiepend onderzoek. De artikelen van Ton van Strien en Kornee van der Haven richten zich op het Bijbelse epos in de achttiende eeuw. Van Strien pleit voor een kritische, contextualiserende leeswijze van het Bijbelse epos. Hij neemt het tijdvak 1700-1780 als uitgangspunt en analyseert hoe ependichters omgingen met Bijbelse stof, met name op de plaatsen waar het kon schuren met eigentijdse, kritische theologische opvattingen, bijvoorbeeld bij de beschrijving van wonderen. Zijn brede en inhoudelijk verdiepende blik brengt twee tendensen in beeld: ten eerste werd aan kritische lezers tegemoet gekomen door wonderbaarlijke gebeurtenissen zo in te passen dat ze in de natuurlijke orde der dingen denkbaar waren; de beschrijving ervan leidde vooral tot een bevestiging van Gods grootheid. Ten tweede werden de verhalen volgens een duidelijk goed-kwaad schema gemoraliseerd; de epen waren

doorspekt met zedelessen, die de wijze waarop deze verhalen verteld werden beïnvloedde. Hoewel de vroomheid bij de achttiende-eeuwse ependichters voorop stond, blijkt uit hun omgang met de Bijbelse stof dat ze desalniettemin anticipeerden op de kritische, rationele tijdsgeest die zich gelijktijdig manifesteerde.

Van der Haven richt zich vervolgens op één Bijbels epos in het bijzonder: *David* (1767) van Lucretia Wilhelmina van Merken. Hij plaatst vraagtekens bij de these van Lukács, die de overgang van de het epos naar de roman typeerde als de overgang van de held die geheel verbonden is met de gemeenschap naar de held als individu. Voor de Nederlandse situatie lijkt deze theorie althans niet op te gaan. Met behulp van de theorieën van emotiehistorici als William Reddy, Monique Scheer en Barbara Rosenwein onderzoekt hij de sociale werking van emoties in Van Merkens epos. Meer in het bijzonder analyseert hij de wijze waarop de ‘affectieve verbondenheid’ tussen David en zijn gemeenschap vorm krijgt en op welke momenten deze onder druk komt te staan. Op tal van plaatsen blijkt hoezeer David uitgroeit tot een epische individuele held, die zich omringd weet door een innige maar soms opstandige gevoelsgemeenschap. Dit heldendicht laat, met andere woorden een veel complexer en rijkgeschakeerd beeld van de epische held zien, dan de theorie van Lukács als mogelijkheid openhoudt.

In de twee volgende artikelen van Lotte Jensen en Christophe Madelein komt ook het niet-Bijbelse epos nadrukkelijk aan bod. Jensen biedt een verkenning van het tijdvak dat door Smit onbeschreven bleef, 1780-1850. Ze laat zien dat het vaderlandse epos tot 1815 een bloei doormaakte, waarbij tevens een sterke politisering van het genre plaatsvond. Met name de turbulente jaren 1786-1792 en 1812-1815 laten uitschieters in de productie van oorspronkelijk Nederlandstalige epen zien. Haar profielschets roept ook kritische vragen op over de grens die Smit bij het jaartal 1780 legde. Ze beargumenteert dat de nieuwe gegevens een andere tijdsindeling rechtvaardigen dan die Smit hanteerde.

Christophe Madelein gaat vervolgens nader in op één vaderlands epos uit dit tijdvak, namelijk *Maurits van Nassau* (1789) van Johannes Nomsz, en belicht die tekst op een vernieuwende manier. Hij analyseert de wijze waarop de tijd een rol speelt in dit politiek geladen, vaderlandslievende epos. Terwijl Smit zich voornamelijk op de historische correctheid concentreerde, blijkt uit de bijdrage van Madelein dat het omgaan met het verleden in een veel complexere relatie tot het heden staat. Met behulp van de concepten ‘régime d’historicité’ (François Hartog) en ‘historical distance’ (Mark Salber Phillips) laat Madelein zien dat een droomscène in Nomsz’ epos kan uitgroeien tot de kern van dit werk. In dit gedeelte deed Nomsz een beroep op het

empathische vermogen van de lezer op affectief en ideologisch vlak en presenteerde hij ook een andere visie op historiciteit door de continuïteit tussen verleden en heden te benadrukken. Nomsz wilde met zijn werk de liefde voor het Huis van Oranje als een continue factor in de vaderlandse geschiedenis demonstreren. Dat deed hij door de temporele afstand te verkleinen en de lezer ervan te overtuigen dat fouten uit het recente verleden vergeven en vergeten konden worden.

Jan Oosterholt, ten slotte, voegt een internationaal perspectief toe door de blik te richten op de receptie van Dantes *Divina Commedia* in de negentiende eeuw. Dit werk staat bekend als een van de meest invloedrijke epen in de Europese literatuurgeschiedenis en maakte een opvallende *revival* door in het negentiende-eeuwse Nederland. Oosterholt laat zien op welke wijze auteurs als E.J. Potgieter, J.A. Alberdingk Thijm en H.J.A.M. Schaapman de tekst recipieerden en hoe hun zienswijze zich tot de internationale receptie verhiel. Potgieter eigende zich Dantes werk met name in politieke zin toe volgens zijn nationalistische en liberale agenda, terwijl de twee anderen vooral de religieuze lading van het werk uitvergrootten, passend bij hun eigen katholieke emancipatorische streven.

De verschillende invalshoeken tonen niet alleen aan dat het epos nog altijd aanleiding kan geven voor reflecties op de continuïteiten en discontinuïteiten van een literair genre, maar zij laten ook zien dat het epos – wellicht meer dan lange tijd gedacht werd – een middel was tot kritische reflectie op de eigen tijd. Die functie was zeker niet voorbehouden aan toneelstukken of romans en dat maakt ook voor het epos een cultuurhistorisch geïnspireerde benadering noodzakelijk, met oog voor de specificiteit van het genre en haar veranderende literaire status. Smits standaardwerk kan nog altijd als een informatief startpunt worden gebruikt om vandaaruit nieuwe wegen te verkennen.

Een desideratum is het onderzoek uit te breiden naar het domein van de moderne Nederlandse letterkunde. De neerlandicus Fabian Stolk heeft overtuigend laten zien dat het ‘lange, epische dichtwerk’ allerminst verdween uit de letterkunde, maar bij tijd en wijle zelfs weer opgang maakte (Stolk 2007). De Tachtigers hadden een voorliefde voor lange dichtwerken met epische kenmerken, maar ook schrijvers als Martinus Nijhoff, J.H. Leopold of, recenter, Dirk van Bastelaere, Joost Zwagerman en Robert Anker, publiceerden lange, verhalende gedichten. In hoeverre is er op gezette tijden sprake van een herleving van het epos en hoe verhouden hun werken zich tot de traditie? Moge Smits werk daarom ook een aansporing zijn om de lijnen naar de eigen tijd door te trekken en nieuwe verbindingen tussen de oudere en moderne Nederlandse letterkunde te leggen.

Literatuur

FEITH 1824

Feith, Rhijnvis, 'Verhandeling over het heldendicht', in: Rhijnvis Feith, *Dicht- en prozaische werken* 6. Rotterdam, 1824, 1-183.

VAN GEMERT 2003

Lia van Gemert, 'Verreziende helden. Visualiteit in het Nederlandse epos', in: Marck van Vaeck e.a., *De steen van Alciato. Literatuur en visuele cultuur in de Nederlanden*. Opstellen voor prof.dr. Karel Porteman. Leuven, 2003, 378-403.

VAN GEMERT 2006

Lia van Gemert, 'Echte helden zie je zelden. Idolen in het Nederlandse epos', in: *De Achttiende Eeuw* 38, 2006, 1, 22-38.

VAN DER HAVEN 2012

Cornelis van der Haven, 'Patriotism and Bellicism in German and Dutch Epics of the Enlightenment', in: *Arcadia* 47, 2012, 47, 54-77.

JENSEN 2012

Lotte Jensen, 'Synchrone en diachrone herinnering. Michiel de Ruyter in twee vaderlands-historische epen van Adriaan Loosjes', in: *Nederlandse Letterkunde* 17, 2012, 2, 141-157.

JOHNS-PUTRA 2006

Adeline Johns-Putra, *The History of the Epic*. Basingstoke/New York, 2006.

LEEMANS EN JOHANNES 2013

Inger Leemans & Gert-Jan Johannes, *Worm en donder. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800. De Republiek*. Met medewerking van Joost Kloek. Amsterdam, 2013.

LUKÁCS 1965

G. Lukács, *Die Theorie des Romans. Ein geschichtsphilosophischer Versuch über die Formen der großen Epik*. Neuwied/Berlin, 1965.

MADELEIN 2012

Christophe Madelein, 'Nostalgie bij de breuk met het verleden. Bilderdijk en Feith over geuzen en patriotten', in: *Nederlandse Letterkunde* 17, 2012, 2, 125-140.

PORTEMAN EN SMITS-VELDT 2008

Karel Porteman & Mieke B. Smits-Veldt, *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560-1700*. Amsterdam, 2008.

SMIT 1966

W.A.P. Smit, 'Vondel en het Epos', in: *De Nieuwe Taalgids* 59, 1966, 405-481.

SMIT 1975

W.A.P. Smit, *Kalliope in de Nederlanden. Het Renaissancistisch-klassicistische epos van 1550 tot 1850. Eerste deel I Prolegomena; II Opkomend tij (1550-1700)*. Assen, 1975.

SMIT 1983

W.A.P. Smit, *Kalliope in de Nederlanden. Het Renaissancistisch-klassicistische epos van 1550 tot 1850. Tweede deel: III. Hoogwater (1700-1780)*. Groningen, 1983.

SPIES 1977-1978

Marijke Spies, 'Het epos in de 17^e eeuw in Nederland. Een literatuurhistorisch probleem', in: *Spektator* 7, 1977-1978, 379-411, 562-594.

STOLK 2007

Fabian R.W. Stolk, 'Bij een zondagmiddagwandeling. Gedachten over verhalende gedichten', in: *De Gids* 170, (2007, 11, 1121-1127.

DE VET 1985-1986

J.J.V.M. de Vet, 'Smits *Kalliope* voortgezet. Het Nederlandse epos uit de 18^e eeuw in kaart', in: *Spektator* 15, 1985-1986, 201-213.

VONDEL 1662

Vondel, Joost van den, *Joannes de boetgezant*. Amsterdam, 1662.